

Šlosar, Dušan

Adjektivní kompozita s předním členem pronominálním

In: Šlosar, Dušan. *Česká kompozita diachronně*. Vyd. 1. V Brně: Masarykova univerzita, 1999, pp. 60-62

ISBN 8021020717

Stable URL (handle): <https://hdl.handle.net/11222.digilib/123022>

Access Date: 28. 11. 2024

Version: 20220831

Terms of use: Digital Library of the Faculty of Arts, Masaryk University provides access to digitized documents strictly for personal use, unless otherwise specified.

12. Adjektivní kompozita s předním členem pronominálním

Obdobně jako u kompozit substantivních se pronominální komponent uplatňuje pouze jako přední člen. Repertoár možných zájmenných členů je velmi úzký; tuto roli hrají pouze zájmena *veš* a *sám*, ojedinele tvary reflexiva *sebe*, *sobě* a zájmeno posesivní a dále základ *každ-*. Zčásti jsou patrně pokračováním praslovanského dědictví, jak dosvědčují paralely např. čes. *všemohoucí*, rus. *всемогущий*, slovin. *vsemogočen* (*// vsegomočen*); čes. *samostatný*, rus. *самостоятельный*, slovin. *samostojen*; čes. *svévolný*, rus. *своевольный*, slovin. *svojevoljen*.

Ve staré češtině je nejobvyklejší podobou předního členu *vše-*: *všední*, *všedobř*, *všemohúcí*, *vševědúcí*... Najdeme jej také ve vlastních jménech: *Všehrd*, *Všemíla*... (Pleskalová 1998). Na území Čech se uplatňuje také při tvoření toponym, i když ne tak často jako ve spojení se zadními členy substantivními (viz kap. 7): *Všehluchy*, *Všechromy*, *Všeliby*, *Všemily*, *Všestary*... (na Moravě však stará toponyma se zadním členem adjektivním doložena nejsou; viz Hošák-Šrámek I 1970, II 1980). Vzácná je staročeská genitivní podoba *všeho-*: *všehomocný*, *všehosvětý*.

Ve střední době se přední člen *vše-* spojuje především s deverbálními základy: *vševidoucí*, *všetečný*..., méně s jinými, např. *všeobecný*. Ve slovníku Dobrovského najdeme *všeřídící*, *všemocný*, *všezvědný*...

Jungmannův slovník kromě nových zadních členů deverbálních (*všemožný*, *všenaučný*, *všesouhlasný*, *vševládny*...) přináší i nové struktury se zadním členem adjektivním (*všedobřý*, *všekrásný*, *všeokrouhlý*, *všesilný*, *všesvatý*) pojmenovávající zde maximální míru vlastnosti a dále nová kompozita se zadním členem desubstantivním (*všebarvý*, *všelístý*, *všetělesný*). Obojí tyto formace ovšem představují výsledky voluntaristického tvoření, které nevešly do trvalého úzu. Prvním reprezentantem typu relačních adjektiv, který se napříště měl intenzivně rozvíjet, bylo adjektivum *všeslovenský* (*// všeslavenský*) s významem „týkající se všech Slovanů“.

V novočeském úzu je takových adjektiv už značný počet, např.: *všeamerický*, *všearabský*, *všečínský*, *všeevropský*, *všehelenský*, *všekřesťanský*, *všelidový*, *všenárodní*, *všeodborový*, *všeruský*, *všeslovanský*, *všesvazový*... Přední člen *vše-* spojitelný s relačními adjektivy odvozenými od pojmenování etnik, skupin lidí a jejich organizací.

Živý je rovněž typ se zadním členem deverbálním: *všeničtci, všeobáhlý, všesrozumitelný, všeznalý, všežravý...*

Ostatní typy (tj. se zadním členem desubstantivním a adjektivním) zřetelné znaky produktivity v současnosti už nenesou.

Přední člen *samo-* se ve staré češtině zprvu spojuje jen se zadními členy deverbálními: *samobydlný, samochlubný, samomřelý, samorostlý, samořechý, samoschlý, samospasitedlný, samostřelný...* Přední člen tu vyjadřuje okolnost samostatného působitelství.

Ve střední době (u Komenského) se objevují ojedinělé formace i jiného skladu (*samočistý, samosvojný*). Nejdůležitější inovací střední doby je ovšem přeměna starých číselných spojení *sám druhý, sám třetí...* ve složeniny typu *samodruhý*. Dobrovského slovník dokládá kromě uvedených typů se zadními členy deverbálními také nový typ *samožitný*, vyjadřující výlučný původ z látky („ze samého žita“).

Rozvoj tohoto typu potvrzuje slovník Jungmannův dalšími formacemi jako *samoječný, samozlatý*. Řada kompozit se zadním členem adjektivním, která dokládá Jungmann (např. *samokyselý, samolíbzný, samomoudrý, samosvětlý...*) se nestala trvalou součástí novočeského úzu. V něm dominuje typ se zadním členem deverbálním (*samobytný, samočisticí, samolepicí, samomazný, samonaváděcí, samopnoucí, samosvorný, samovýsypný, samozřejmý*). Z uvedených ilustrací je patrné, že většina přírůstků představuje deverbální adjektiva s významem potenciálního zasažení dějem (např. *samomazný...*) a adjektiva účelová (např. *samolepicí...*). U deverbálních formací vyjadřuje přední člen *samo-* okolnost samostatného působitelství.

Přední člen *sebe-* je v ojedinělé staročeské formaci *sebevolný*, předpokládané jako východisko doloženého odvozeného adverbia *sebevolně*. Teprve v Jungmannově slovníku se objevuje další doklad *sebechvalný*. V současné češtině najdeme jen zřídka útvary další: *sebedůvěřivý, sebejistý, sebekritický, sebeobětavý, sebevědomý*.

Stejný přední člen připojený ke komparativu adjektiva (*sebelepší, sebekonkrétnější*) však má v nové češtině novou funkci. Tento typ vznikl nezávisle na typu předchozím. Jeho počátek vidíme ve spojení komparativu adjektiva s genitivem srovnávacím, přičemž genitiv stál netypicky před adjektivem: *by sebe větší byl* (Komenský). Tento jev je obdobný antepozici genitivu ve spojení s dějovým jménem (např. *vína branie*), která pak vyústila ve vznik nového typu kompozita (*vínabranie*); o tom viz podrobněji v kapitole 3. Ve střední době je jeho výskyt vzácný; teprve od obrození nabývá na frekvenci. V našem století se jeho produktivita vystupňovává a zároveň s tím se přední člen kompozita přetváří v modifikační prefix s funkcí vyjadřovat připuštění nejvyšší míry vlastnosti.

Přední člen *sobě-* je ve staročeském adjektivu *soběužilý*, v oblasti vlastních jmen osobních je doložen v raném bohemiku *Soběgrd* (Pleskalová 1998). Ve

střední době přináší Komenský pouze *soběvolný*, Dobrovský navíc *soběmoudrý*, Jungmann *soběbylý*, *sobělibý*, *soběmyslný*; novočeský slovník cituje další obrozenské autory s adjektivem *soběhrdý*. Jedinou uzuální novočeskou složeninou je ovšem *soběstačný*. Jde tedy o typ zcela ojedinělý během celé historické doby.

Posesivní reflexivní zájmeno jako přední člen adjektivní složeniny je v ojedinělém staročeském *svělíbý*, Veleslavínově *svémyslný*, Dobrovského *svévolný* (což je ovšem patrně jen opožděné svědectví o složenině dávného data vzniku). Teprve Jungmann uvádí nové formace *svéhlavý*, *svémluvný*, *svémravný*, *svévládý*. Současné doklady jsou početnější; nové je *svébytný*, *svémocný*, *svéodpovědný*, *svéprávný*, *svézákonný*...

Posledním zájmeným základem vstupujícím do adjektivních kompozit je *každo-*. Je doložen už ve staročeském *každodenný*. Ve střední době přibývají další formace se zadním členem odvozeným od pojmenování časového úseku: *každohodinný*, *každoroční*. U Dobrovského nacházíme dále *každotýhodní*, u Jungmanna *každoměsíčný* a *každonoční*. Současná čeština nově přináší pouze kalk z němčiny v podobě deadjektivního adverbia *každopádně*.

Kompozita tohoto skladu představují jen periferní, ale stabilní složku adjektivních složenin.